

Autoreferat rozprawy doktorskiej

Figury pamięci w opowiadaniach Gustawa Herlinga-Grudzińskiego: *Pietà dell'Isola, Piętno, Gorący oddech pustyni*

napisanej pod kierunkiem prof. dr. hab. Dariusza Kuleszy

PRZEDMIOT I CEL ROZPRAWY

Czynnikiem skłaniającym mnie do podjęcia tematu było zainteresowanie twórczością pisarza, a także liczne rozmowy z prof. Dariuszem Kuleszą. Przedmiotem badań, które prowadziłem pod kierunkiem profesora Kuleszy były trzy opowiadania Gustawa Herlinga-Grudzińskiego wymienione w tytule rozprawy. Są to teksty spinające całość pisarstwa Herlinga. *Pietà dell'Isola* została opublikowana po raz pierwszy w 1959 roku. Utwór ten należy do arcydzieł prozatorskich Grudzińskiego. Można go potraktować jako literacką opowieść o pamięci historii i kultury basenu Morza Śródziemnego. Historii, której wymownym znakiem uczynił Herling tytułową piętę. Analizując figury pamięci w tym opowiadaniu, interesowała mnie pamięć wpisana, odczuwana i odgrywana Wyspy oraz to, jak Herling tę pamięć ukazał, pogłębił i przewartościował.

Drugim utworem poddanym analizie jest *Piętno* po raz pierwszy opublikowane w 1982 roku. Opowiadanie to dotyka tematu pamięci nie tyle II wojny światowej, co sowieckiego totalitaryzmu. Jest to kolejny, i jedyny po *Innym świecie* utwór, w którym pisarz – były więzień – wrócił do tematu łagrów. Herling skomponował *Piętno* w oparciu o intertekstualne odniesienia do twórczości jednego ze swoich ulubionych autorów, zilustrował fizyczną niemożność zapomnienia o doświadczonej krzywdzie. Pokazał także tryumf pamięci sztuki nad obozowym przemysłem depersonalizacji jednostki.

Gorący oddech pustyni powstał pięć lat przed śmiercią autora – w 1995 roku. Grudziński zawarł w nim obraz kultury dotkniętej amnezją, gdzie zanik pamięci, metaforyczna śmierć duszy, oznacza „powolny zanik świata – jego realności i kompletności”. A dokładniej – amnezja to w oczach Grudzińskiego jedna z form apokalipsy.

Przedmiotem swoich badań uczyniłem figury pamięci rozumiane zarówno jako metafory pamięci, jak też sposoby pamiętania.

METODY BADAWCZE

W pracy wykorzystałem koncepcję pamięci zbiorowej wypracowaną przez Maurice'a Halbwachsa. W *Společných ramach paměti*, francuski historyk postawił, dziś już niekwestionowaną tezę, że pamięć jednostki jest osadzona w ramach czasowych i przestrzennych społeczności.

Korzystam również z dorobku niemieckich badaczy pamięci zbiorowej: Jana i Aleidy Assmannów. Odczytanie wybranych tekstów w perspektywie memorialnej nie byłoby możliwe bez wykorzystania koncepcji literatury rozumianej jako medium pamięci, autorstwa Astrid Erll. Autorka *Kultury pamięci* ze szczególną uwagą analizowała literaturę jako medium pamięci kulturowej.

Pamięć realizuje się nie tylko w czasie, ale także i w przestrzeni. Jednym z konceptów służących opisaniu relacji przestrzeni i pamięci w przedłożonej pracy jest koncepcja miejsc pamięci (*les lieux de mémoire*) Pierre'a Nory. Owe miejsca pamięci to zdaniem francuskiego historyka „zinstytucjonalizowane formy zbiorowych wspomnień przeszłości”. Termin ten odnosi się zarówno do miejsc geograficznych, jak i do postaci, wydarzeń czy symboli. *Les lieux de mémoire* odzwierciedlają zainteresowanie relacjami pamięci i historii. Nie wyznaczają konkretnej metodologii, raczej metodologiczne perspektywy.

Jedną z nich jest koncepcja przestrzeni pamięci definiowanej przez Katarzynę Szalewską jako materialna resztką „posiadająca symboliczną moc reprezentacji dziejów”. Przestrzeń pamięci to nie tylko materialne nośniki pamięci, również emocje nimi wywołane, a także wyobrażenia o przeszłości, kreowane dzięki materialnym śladom. W tym znaczeniu przestrzeń pamięci to, jak pisze Szalewska: „dyskursywna metafora funkcjonująca w przestrzeni pamięci kulturowej”. Perspektywą, która mnie bardzo interesowała, było „doświadczenie przestrzeni, która ustanawia ramy pamiętania lub zapomniania, zarówno w perspektywie indywidualnej, jak zbiorowej”.

Karl Schlögel, twórca pomysłu czytania czasu „poprzez przestrzeń” pokazał użyteczność narzędzia badawczego, jakim jest mapa. Teorię mapowania przestrzeni wykorzystałem w analizie opowiadania *Pietà dell'Isola*. W celu odtworzenia topografii Wyspy przywołałem ustalenia Floriana Plity oraz Urszuli Mygi-Piątek. Ci badacze nurtu geografii humanistycznej interpretują krajobraz jako oddziałujący na odbiorcę zespół procesów oraz zbiór wartości.

TEMATYKA I TREŚĆ ROZPRAWY W ZARYSIE

Herling-Grudziński rozumie pamięć jako doświadczanie cierpienia i tajemnicy egzystencji. Pamięć jest dla niego nieustanną kontemplacją czasu płynącego, jest, by użyć celnej metafory Boleckiego, „rodzajem emocjonalnej choroby”, jest dochodzeniem, dociekaniem sensu indywidualnego istnienia, odkrywaniem korzeni prywatnego losu i permanentnym określaniem własnej tożsamości. Źródłem, głównym motorem, napędem tak rozumianego pamiętania okazuje się „katastrofa historii”. Herling niezmiennie powraca do swoich stałych tematów, obsesyjnie krąży wokół tych samych problemów ludzkiej egzystencji. Kategoria literatury jako medium pamięci w odniesieniu do twórczości Herlinga-Grudzińskiego ma uzasadnienie w kontekście eksploatacji przez tego twórcę pamięci kulturowej. W swojej twórczości stale odwoływał się do Biblii, Dostojewskiego, Kafki. To był jego kanon literatury. Z całą pewnością można Grudzińskiego zaliczyć do grona pisarzy, dla których najważniejszy jest związek literatury z etyką. Dlatego pamięć miała dla niego wymiar także moralny.

Pamięć jest tematem pisarstwa Herlinga, który bierze swój początek w jego osobistych, łagrowych doświadczeniach. Zwracali już na to uwagę Zdzisław Kudelski, Tomasz Burek, Barbara Skarga i wspomniany Włodzimierz Bolecki.

XX-wieczne totalitaryzmy niszczyły świat wartości, niszcząc pamięć o nich. Jakkolwiek makabrycznie to zabrzmiało, naturalnym odruchem więźniów sowieckich łagrów było pragnienie zapomnienia o tym, że są ludźmi, ponieważ po przekroczeniu bram obozu stawali się wyłącznie więźniami. Dlatego doraźną ulgę dawało im wyrzekanie się pamięci i uznawanie prawa łagrowego za „naturalne i normalne”. Łagrowa degradacja jednostki „odbierając człowiekowi pamięć kultury, sprowadza go do zwierzęcych odruchów ciała bądź do mechanicznych czynności”. Taki stan rzeczy rodzi w Herlingu-Grudzińskim gwałtowny sprzeciw, konieczność pamiętania, dawania świadectwa, co wyraża jeden z bohaterów Innego świata: „Mów całą prawdę, jacyśmy byli, mów, do czego nas doprowadzono”. Wysiłek pamiętania, świadczenia, przypominania o tym, jaki może być człowiek to, jak napisał Tomasz Burek: „sedno moralne opowieści Herlinga”. Moralne ukierunkowanie tworzonej przez Herlinga literatury nadaje jego tekstom charakter świadectwa o uniwersalnym znaczeniu. Jest tak dlatego, że Grudziński traktował literaturę jako nośnik pamięci o bestialstwie człowieka.

Pamięci wyznacza Herling funkcję ratowniczą, ma ona bowiem służyć ocaleniu godności ludzkiej, prowadzić do „utrzymywania świadomości tego, co to znaczy być człowiekiem”. Grudziński widzi konieczność wykazania się heroizmem pamięci w celu zachowania własnej godności, a co za tym idzie – człowieczeństwa. Pamięć jest dla niego także gwarantem ocalenia wartości, na których opiera się cała cywilizacja wolnego świata. Dzięki pamięci możliwe jest zakorzenienie współczesności w przeszłości, w tradycji, co ułatwia zachowanie ciągłości kultury, a jednostce pomaga głębiej doświadczyć Transcendencji.

Rozdziały

Praca składa się z trzech rozdziałów, z których każdy poświęcony jest jednemu tekstowi. W każdym z nich analizuję i interpretuję prozę Herlinga-Grudzińskiego, odwołując się do odpowiedniego stanu badań, kwestii genologicznych przywoływanych po to, by określić gatunkową specyfikę każdego z poddawanych lekturze opowiadań oraz (w razie potrzeby) reguły funkcjonowania w tekście takich kategorii jak narrator czy postać. Zaznaczam, że zdecydowałem się na archaiczną kategorię „bohater”, by podkreślić, że postaci prozy Herlinga są bohaterami pamięci, jej ofiarami i tymi, dzięki którym ona trwa.

Rozdział pierwszy „Pamięć wyspy. *Pietà dell'Isola*” został podzielony na sześć tematycznych części. Część pierwsza zawiera prezentację definicji pamięci oraz przegląd koncepcji pamięci stosowanych w literaturoznawstwie. We fragmencie „Herling i pamięć” zaprezentowałem koncepcję pamięci, jaką posługiwał się Herling-Grudziński. Część druga tego rozdziału stanowi sfunkcjonalizowane ze względu na pracę, fragmentaryczne sprawozdanie ze stanu badań nad twórczością Grudzińskiego i nad opowiadaniem *Pietà dell'Isola*. W części trzeciej rozdziału omówiłem kwestie genologiczne. Nie tylko wskazałem, jakie gatunki współtworzą opowiadanie, ale także przedstawiłem sposoby funkcjonowania narratora i bohatera w tak zmodyfikowanej przestrzeni opowiadania. Zanalizowałem treść oraz funkcje opisów. Następnie przyjrzałem się analizowanemu tekstowi

jako opowiadaniu labiryntowemu. Odczytałem jego paraboliczność, zawarte w nim elementy eseju i reportażu. Zwróciłem także uwagę na fascynujące powinowactwo tego utworu z grecką tragedią i ewangeliczną przypowieścią. Czwartą część rozdziału zatytułowałem "Geografia wyspy". Przedstawiłem w niej relacje między pamięcią i przestrzenią. Wychodząc od definicji pojęcia krajobrazu odczytałem przestrzeń Wyspy jako nośnik pamięci. Następnie zdekodowałem mapowanie Wyspy dokonywane przez narratora i głównego bohatera. Część piątą rozdziału poświęciłem odtworzeniu przeszłości Wyspy i jej mieszkańców. Śledzenie historii wyspiarzy, poczynając od antyku, poprzez chrześcijaństwo, aż do czasów współczesnych narratorowi, pozwoliło na pokazanie, jak wydarzenia z przeszłości ukształtowały trudną teraźniejszość mieszkańców Wyspy. Część szóstą rozdziału dotyczy mitologicznych oraz ewangelicznych kontekstów opowiadania. Zaprezentowałem w niej dialog Herlinga-Grudzińskiego z mitologicznymi opowieściami dotyczącymi Dionizosa i Demeter oraz z przekazem ewangelicznym poświęconym wydarzeniom skupionym wokół Golgoty.

Rozdział drugi, zatytułowany "Pamięć wilczego wieku", zawiera analizę i interpretację opowiadania *Piętno*. W pierwszej części umieściłem wieloaspektowy stan badań, określający perspektywę odczytania *Piętna* w kontekście literatury obozowej, twórczości Szalamowa, odczytań *Piętna* oraz komparatystki, przygotowując wprowadzenie analityczno-interpretacyjnej kategorii pamięci. Przywołałem, skonstruowaną przez Marię Delaperrière, definicję literatury świadectwa. Skorzystałem również z ustaleń Arkadiusza Morawca dotyczących definiowania literatury łagrowej. Relacjonując stan badań nad twórczością Warłama Szalamowa, przypomniałem rozpoznania analityczno-interpretacyjne takich badaczy jak Franciszek Apanowicz, Michał Heller, Anna Rażny czy Izabella Sariusz-Skapska. Prace przywołanych autorów pomogły mi w analizowaniu *Ostatniego opowiadania kołymskiego* jako formy dialogu Herlinga-Grudzińskiego z twórczością Warłama Szalamowa. Skorzystałem z komparatystycznego ujęcia literatury łagrowej i łagrowej takich badaczy jak: Dariusz Kulesza, który zestawiał pisarstwo Tadeusza Borowskiego z dorobkiem Zofii Kossak oraz Paweł Wolski, który badał recepcję prozy Borowskiego i Primo Levięgo. Odwołałem się również do komparatystycznej pracy Andrzeja Drawicza, który zestawiał prozę Szalamowa z twórczością Borowskiego i Nałkowskiej. Przywołałem komparację, której przedmiotem była twórczość Herlinga-Grudzińskiego zestawiana z wielkimi twórcami literatury rosyjskiej. Mam na myśli konfrontowanie Herlinga z Izaakiem Bablem autorstwa Feliksa Tomaszewskiego oraz pracę Tadeusza Sucharskiego poświęconą Grudzińskiemu i Dostojewskiemu. Usystematyzowałem elementy łączące pisarstwo Herlinga i Szalamowa. Z poczynionego przeze mnie rozpoznania wynika, że dominantą ich pisarstwa jest pamięć. Przedstawiłem sposób pamiętania Warłama Szalamowa.

W części drugiej rozdziału zaprezentowałem treść oraz genezę *Piętna*. Skupiłem się także na analizie użytych przez Herlinga – rozumianych jako narzędzia pamiętania – intertekstualistów. Przedstawiłem również sposób pracy pamięci Wielkiego Pisarza. W trakcie analizy okazało się, że pamięć Szalamowa pracuje inaczej niż pamięć innych więźniów. Skoncentrowałem się na paradoksie trwania bohatera w łagrowej przeszłości oraz niemożności zapomnienia treści, które inni towarzysze niedoli wolą zapomnieć, więc naturalnie, zgodnie z regułami pracy pamięci, zapominają. Przyjrzałem się odautorskiemu narratorowi opowiadania oraz przeprowadziłem analizę bohatera – Wielkiego Pisarza.

Omawiany rozdział kończą refleksje na temat kwestii genologicznych *Piętna*. Odnalazłem powinowactwa tego opowiadania z takimi gatunkami jak: medalion, nekrolog i ikona, a także reportaż i esej. Nawiązanie do tych form wypowiedzi nie tylko podkreśla wątek funeralny utworu, wspiera bowiem heroizację Szalamowa i jego literacką kanonizację. Powinowactwo *Piętna* z esejem pozwala Herlingowi na realizację podjętego w opowiadaniu tematu totalitaryzmu komunistycznego, jednej z „chorób naszego stulecia” – jak się wyraził Grudziński w *Dzienniku pisanym nocą*.

Rozdział trzeci, dotyczący *Gorącego oddechu pustyni*, zatytułowałem „Amnezja duszy – portret kultury u schyłku wieku”. Rozpaczam go przypomnieniem stanu badań dotyczących tego opowiadania. Drugą część poświęciłem ustaleniu gatunku utworu. Po raz kolejny skupiłem uwagę na obecności reportażu i eseju. Następnie omówiłem bohaterów opowiadania. Przyglądając się postaciom opowieści, skupiłem uwagę na przyczynach, dla których protagoniści zostali dotknięci amnezją. Czwartą część rozdziału poświęciłem amnezji. Najpierw zanalizowałem jej tekstualizację. Następnie przyjrzałem się figurom zamknięcia. Potem zanalizowałem parabolizację amnezji. Kolejna część rozdziału dotyczy poczucia schyłkowości, jakie da się odnotować w pisarstwie Herlinga. Skupiłem się na tym, że amnezja to w oczach Grudzińskiego jedna z form apokalipsy.

WNIOSKI

Pietę dell'Isola, *Piętno* oraz *Gorący oddech pustyni* próbowałem odczytać jako opowieści Herlinga-Grudzińskiego o pracy pamięci, którą można przedstawić jako proces przebiegający między amplitudami pamiętania i zapomnienia, wyznaczonymi przez utratę pamięci i anamnezę, niemożność zapomnienia oraz nieodwracalną niepamięć.

Grudziński analizował trzy warstwy europejskiej pamięci: pamięć o Golgocie, pamięć o GUŁagu oraz pamięć o II wojnie światowej. Zaproponowane przeze mnie zestawienie omawianych tekstów pozwala dostrzec, ujętą w formę synekdochy, historię pamięci kontynentu europejskiego od przedpiśmiennych początków naszej kultury, poprzez „doświadczenie ruin” do ponowoczesności włącznie. Tę pierwszą warstwę opisuje *Pietà dell'Isola*. W tym utworze Herling, po raz pierwszy po *Innym świecie*, zabrał głos w sprawie konieczności udziału we wspólnym losie i cierpieniu. Do pamięci o GUŁagu, oprócz *Zapisków sowieckich*, odnosi się *Ostatnie opowiadanie kołymskie*. Nakreślona tymi dwoma tekstami historię naszego kontynentu kończy apokaliptyczne memento w postaci *Gorącego oddechu pustyni*, którego tematem jest pamięć zaatakowana amnezją, lub – bardziej precyzyjnie – przyszłość kultury zapominającej o Transcendencji.

Spośród narzędzi oferowanych przez różne metodologie literaturoznawcze do analizy tekstów wybrałem te, które oferują opisanie związków pamięci z przestrzenią i z ciałem. Zastosowanie mapy pomogło odkryć żywą przeszłość zachowaną w krajobrazie Wyspy. Metafory obsługujące te relacje to figury śladu, ścieżki, wykopaliska, ale także blizny oraz piętna. Procesy charakteryzujące pracę pamięci oddał Herling przy pomocy figur czasowych: snu i przebudzenia, niszczenia, obumierania, ale także wydobywania na powierzchnię, bolesnego wydzielenia z siebie na zewnątrz.

Herling-Grudziński egzemplifikował konkretne postawy wobec pamięci. Nie stronił przy tym od przedstawienia swojego stanowiska. Jego zdaniem pamięć od zawsze była zagrożona i dlatego niezmiennie potrzebuje zdecydowanej postawy kogoś, kto mógłby jej bronić. Sebastiano, Wielki Pisarz oraz ksiądz Zeno składają się na zestaw postaci, które można określić mianem „strażników pamięci”. Sebastiano okazał się strażnikiem rodzinnej ziemi. Szalamow został herosem zdolnym wynieść pamięć z łagrowej czeluści, Padre Zeno ofiarnie pomagał tym, o których nikt nie chciał nawet pamiętać. Pozytywni bohaterowie analizowanych w pracy opowiadań ilustrują stanowisko Grudzińskiego wobec pamięci. Po przeciwnej stronie umieścił on przykłady postaw zagrażających pamięci oraz konsekwencje, jakie wynikają z rezygnacji z trudu pamiętania. Wśród zagrożeń, obok ideologii komunistycznej, Herling stawia egoizm i fałszywą wygodę spokojnego życia.

Analiza użytych przez Grudzińskiego figur pamięci pozwoliła zaobserwować uczestnictwo Herlinga w procesie transponowania wiedzy i doświadczenia na temat II wojny światowej w kulturę pamięci. Uniwersalizując pamiętanie Gustaw Herling-Grudziński wykracza poza ograniczenia narzucone przez pamięć narodową. Bohaterów jego prozy zamkniętych w obrazach: *homo viator*, pielgrzym, *homo patiens* definiuje przede wszystkim przynależność do świata wartości kultury śródziemnomorskiej.

Paweł Ostaszewski